

A határozói igeneves figura etymologicák grammatikai vizsgálata¹

Bevezetés; az előző vizsgálat összefoglalása

Dolgozatom első részében (Nyr. 2003: 207–21) a főnévi igeneves töismétléseket (*vanni van, játszani játszottam*), valamint azok elemzési lehetőségeit mutattam be. Munkám elején fontosnak tartottam jelezni, hogy a figura etymologica terminust – grammatikai vizsgálatról lévén szó – kizárólag a grammatikai jelenség megnevezésére, tehát nem retorikai-stilisztikai műszóként használom. Ezután a szerkezetet összevettem a hagyományosan tekintethatározóinak minősített (vö. *foglalkozására nézve orvos; anyagilag megéri*) formákkal, továbbá megvizsgáltam, hogy az *olvasni olvastam, vásárolni vásároltam* főnévi igenevei mennyiben rendelkeznek a szófaj általános tulajdonságaival (bővíthetőség, nyelvtani szinonimák, képzésmód, transzformálhatóság). Arra a meglepő következtetésre jutottam, hogy a töismétlés *-ni* képzős eleme szófajától igen eltérő jegyeket visel. A *vanni* alak például kizárólag figura etymologica tagjaként (*vanni van*) számít grammatikusnak, a töismétléses főnévi igeneves szerkezetek pedig csak korlátozottan transzformálhatók időben (*szeretni szerettem*, de: ? *szeretni szeretni fogom*) és módban (*szeretni szerettem volna*, de: **szeretni szeressétek*). Miután bebizonyosodott, hogy a *látni láttam, szeretni szeretem* igeneve sem a tekintethatározó, sem a főnévi igenév követelményeit nem teljesíti maradéktalanul, kénytelen voltam megkérdőjelezni a hagyományos elemzés létjogosultságát.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Keszler Borbálának és Lengyel Klárának a dolgozatomhoz nyújtott segítségükért, javaslataikért.

Dolgozatom itt olvasható fejezeteiben a határozói igeneves *várva vár, kérve kér* figura etymologicák részletes grammatikai vizsgálatát végzem el a már említett módon, azaz szófajtani és mondat-tani szempontból egyaránt. Végül – utalva az előző cikkben vizsgált főnévi igeneves *látni láttam, kérni kértem* alakokra – javaslatot teszek a töisméltés szerkezetek egy lehetséges grammatikai besorolására.

A határozói igenév mint fokhatározó?

A határozói igeneves figura etymologica elemzése a főnévi igeneves *kérni kértem*-féle töisméltésekhez hasonló hozzáállást kíván. Itt ugyanis szintén az a kérdés, hogy a *várva vár, kérve kér, tudván tud* szerkezet igeneve határozó-e. A főnévi igeneves formától eltérően azonban azt is meg kell válaszolnunk, hogy létezik-e egyáltalán határozói igenévvel kifejezett fokhatározó. Ez a főnévi igenévi tekintethatározó kapcsán nem merült fel, hiszen – mint példáink bizonyították – létezik önálló főnévi igenévvel kifejezett tekintethatározó is (vö. „*Mesélni, danolászni nem volt párja*”).

Mielőtt rátérnénk a szerkezet tüzetesebb vizsgálatára, állást kell foglalnunk azzal a vélekedéssel kapcsolatban is, mely szerint a *várva vár, kérve kér* töisméltések a szóösszetételhez közeli-tenek, vagy – egyes megállapítások szerint – már összetett szók is lettek. Pais Dezső következetesen érvényesíti álláspontját helyesírásában is (ti. bizonyos alakokat kötőjellel ír, miközben kifogásolja, hogy a helyesírási szabályzatban ezek már különírva szerepelnek; Pais 1961: 271). Noha el kell ismerünk, hogy ez esetben a főnévi igenevesnél kötöttebb formával állunk szemben, amely nem tűri el a közbevetést, és transzformációja is lényegesen körülményesebb az infinitivusi alakokénál, végső soron mégiscsak szószerkezettel van dolgunk. Az AkH¹¹. 98. szabálya kimondja, hogy amennyiben ugyanazon szónak különböző toldalékolású változatai önállóan is élnek, külön kell írunk őket (*szemtől szembe, háztól házig, várva várt*), ám kötőjellel kell élnünk, ha az egyik tag nem fordul elő önmagában (*nőttön-nő, unos-untalan*). Pais Dezső helyesírási eljárását már csak azért sem tartom elfogadhatónak, mert rendszerezésében az egyes határozói igeneves alakok nem egyforma elbírálás alá esnek: a *kérve kér, várva vár* szerinte biztosan összetétel, a *látván lát, adván ad* még csak efelé „hajlik”, ám a *jövéen eljő* egyértelműen szószerkezet, mivel utal az akcióműködés különbségére. Az ilyesfajta megkülönböztetések tévútra vezethetnek, elbizonytalaníthatják a nyelvhasználót, mivel csupán szubjektív értékítélet hívja elő őket, ily módon nem számíthatunk rájuk az összetett szavak és szószerkezetek elhatárolásának egzakt bizonyítékaiként.

Tudjuk, hogy bár a *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév fő feladata a határozói szerep betöltése, és időviszonyító jellegének gazdagsága miatt komplex határozóként is gyakori, mégsem képes mindenfajta határozó kifejezésére. Önállóan nem lehet fokhatározó, figura etymologicás előfordulásában azonban hagyományosan fokhatározói minőséget tulajdonítunk neki. A szerkezet besorolása korántsem egyértelmű, hiszen a grammatikák egy része módhatározóként tartja számon (pl. A. Jászó 1992: 443; Simonyi 1895: 313).

Még mindig megválaszolásra vár azonban a kérdés, hogy létezik-e töisméltéses, határozói igenévvel kifejezett fokhatározó. A kivételes jelleg önmagában is kétségeket ébreszthet, ám a hagyományos fokhatározókkal összehasonlítva további ellentmondásokat fedezhetünk fel. Az egyetlen dolog, ami miatt az igeneves formát a fokhatározóval rokoníthatjuk, a fokozás ténye, ám ugyanúgy nem teljesíti az alárendelő szintagma feltételeit, mint a főnévi igeneves töisméltés. A mesékből jól ismert *Ment, ment, mendegélt* szókapcsolat is fokoz, de e fokozás magyarázata az ismétlésben mint stilisztikai eszközben keresendő, nem mérhető mondatrészszenven (azaz a *Ment, ment, mendegélt* múlt idejű igéit nem tartjuk fokhatározónak pusztán azért, mert fokozó jelentésűek). Mint a későbbiekben látni fogjuk, számos példa van arra is, hogy a határozói igeneves figura etymologica nem fokozó értelmű, így a feltételezés szemantikai vonatkozásai sem szolgálnak elég érveléssel.

Tartva magam a főnévi igenév esetében alkalmazott módszerhez, itt is összevetem a szerkezet határozói igenevét az általános szófaji tulajdonságokkal. Szempontjaim alapjául az egyetemi tankönyv erre vonatkozó fejezete szolgál.

Határozói igenév (-va/-ve, -ván/-vén)	<i>várva vár; kérve kér; tudván tud</i>
Igeként bővül, az igenevek közül a legszélesebb körben bővíthető szófaj (Lengyel 2000a: 242).	Amennyiben bővül a szerkezet, a bővítményeket az ige és az igenév együttesen kapja: <i>Mindenki várva várta a szép hangú énekesnőt</i> ; de: <i>*nagyon várva vártam a trolit</i> .
Ha átalakítjuk igévé, a szerkezet bővítménystruktúrája megmarad (<i>tegnap este a kertben sétálva</i> → <i>tegnap este a kertben sétáltam</i>).	Az igenév az igével azonos tőből származik, ezért az ilyen jellegű transzformáció nem vezet eredményre (<i>várva vártam az estét</i> › <i>*vártam vártam az estét</i>).
Kifejezhető mellékmondat formájában, ez általában segít mondatrészszerépének eldöntésében is: <i>Befejezvé a levélírást, leragasztottam a borítékot</i> → <i>Miután befejeztem a levélírást, leragasztottam a borítékot</i> (Lengyel i. h. 238).	Nem alakítható át mellékmondattá, így fokhatározós alárendelésé sem.
Többségére az alaptaghoz való laza kapcsolódásmód jellemző.	Az egyik legkötöttebb forma; a főnévi igeneves <i>látni láttam</i> -félével ellentétben még a közbevetett szavakat és (tag)mondatokat sem tűri: <i>*várva is vártam; *várva nagyon sokáig vártam; *várva – már amennyire lehetett – vártam</i> . Kizárólag igéje mellett állhat, mégpedig előtte: <i>Várva vártam az előadás végét</i> .
Alárendelés bővítményeként alaptagja korlátlanul módosítható: <i>nevetve néz</i> › <i>nevetve nézett volna</i> .	A szerkezet idő- és módbeli transzformációja lehetséges, ám az egyes alakok gyakorisága eltérő. Sűrűn előfordulnak a múlt idejű alakok (<i>várva vár</i> → <i>várva várt</i>), a jövő idejűek azonban meglehetősen ritkák (<i>kérve fog kérni</i>). Az ige módbeli átalakítása során is érezhető a gyakoriságbeli eltérés: a felszólító módú forma sűrűn előfordul (<i>bízva bízáll, kérve kérjétek, látva lássanak</i>), a feltételes módú kevésbé (<i>várva várnánk, kérve kértem volna</i>). ¹
Automatikus képzésű.	Noha az igenévképző megengedné, a szerkezet nem tűr meg akármilyen igét. Vö.: <i>*biciklizve bicikliztem, *vásárolva vásárol</i> ; de: <i>sírva sír, futva fut, várva vár, kérve kér, bízva bízik</i> .
A mondatnak határozói mondatrésze. Lehet időhatározó (<i>Befejezvé a főzést, elmosogattam</i>), okhatározó (<i>Tanulván az esetből, többször nem szóltam hozzá</i>), állapothatározó (<i>A gyerek vacogva, betegen feküdt</i>) és néha célhatározó (<i>Résnyire nyitotta az ablakot, utat engedve a füstnek</i>), de gyakran komplex határozó is (vö. Lengyel i. h.). Önmagában fokhatározó nem lehet.	A határozói igeneves tag ugyanúgy nem közöl plusz információt az igei alaptaghoz képest, mint ahogy azt a főnévi igeneves töismétlés esetében láttuk, és pontosan azért, mert egyazon tőből származnak, lexikai és referenciális jelentésük azonos. Emiatt nem tekintem alárendelésnek. Egyedüli támpontunk a határozói igenév képzője lenne, ám ennek jelentése, mondatbeli funkciója nem írható le önmagában, az igeitől elvonatkoztatva.

¹ Lengyel Klára észrevétele.

A határozói igeneves figura etymologica igéi

Mint az vizsgálatomból kiderült, a határozói igeneves forma szófajától igen eltérő jegyeket visel, ezért nem szabad kizárnunk a szófajváltás lehetőségét sem. Az igenév képzője a forma elengedhetetlen összetevője, ám míg az önálló határozói igenevek esetében a képzés automatikus (*gépelve, biciklizve, vacsorázva*), a figura etymologica már nem alkotható meg akármilyen igéből (**gépelve gépelt, *vacsorázva vacsoráztunk*). Úgy tűnik, hogy a határozói igeneves szerkezet megalkotását az ige jelentése is befolyásolja, a lehetőségek tehát jóval korlátozottabbak, mint a főnévi igeneves töisméltéseknél.

A rendelkezésemre álló szöveganyag rendkívül sokféle, és számos példa nem található meg a mai köznyelvben. Vizsgálatom során igyekeztem minél több igét számításba venni, amely valaha élt a nyelvhasználatban, esetleg kedvelt volt a költészetben. Éppen ezért sok olyan alakot is felsorolok majd, amelyet egy jelenkori beszélő furcsának tart. Tisztában vagyok vele, hogy a mai nyelvérzék csak töredéküket tartja helyesnek, mégis úgy vélem, a költői használat és a régiség nyelvének gazdagsága elég indok arra, hogy ezeket is egyenrangú előfordulásoknak minősítsem. A csoportosításkor szándékosan nem veszem figyelembe az egyes szókapcsolatok gyakoriságát, és azt sem tartom feladatomnak, hogy „költőiségüket” vagy „hétköznapiságukat” minősítsem. Ezek poétikai és stilisztikai problémák, melyeket leíró grammatikai szempontból nem tartok fontosnak vizsgálni.

áldva áld: 1. *Gyanútól ment a lelkem, Hisz annyi hű szív áldva áld* (Verdi: Az álarcosbál; Libretto);

2. *Áldunk téged, te győzedelmek atyja, / Néped áldva áld!* (Puccini: Tosca.)

állva áll: *áll az állam / állva áll csak / néha átcsap / fejünk fölött* (Szilágyi Ákos: Árpádkor).

bánva bán: *Minden este bánva bánják, / Hogy e vadat mér' kívánják, / Mért is űzik egyre, nyomba, / Tévelyítő bús vadonba* (Arany János: Buda halála, 6. ének).

biztatva biztat: *Elmentem Fehér Györgyhöz tíz óraker, és biztatva biztattam a' Nyelv történetét írásra* (Horváth István Pest–budai naplója).

bízva bízik: *Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!* (Madách Imre: Az ember tragédiája)

csengve cseng: 1. *Hangja ring, ring, ring, / Mintegy rúna-vers szerint, / Zengve-ringva, csengetőn / A taktusokra peng, / Csengve cseng, cseng, cseng, cseng (...)* (E. A. Poe: A harangok; ford.: Harsányi Zsolt); 2. *Hold szítál fényt. Sűrű csend. / Négy vaspatkó csengve cseng / Sápadt fényed, holdvilág, / mintha Néki ontanád (...)* (Jeszenyin: Álmod látok; ford.: Rab Zsuzsa.)

élve él: *Örvendjünk, hogy olyan ország fiai lehetünk, melynek még van élő hagyománya, hogy a magyar zene Monumentumainak értékesebb fele nem könyvtárakban szunnyad, hanem élve él* (Kodály Zoltán: Néprajz és zenetörténet).

értve ért: *Mert hiába játsszuk akár Bartók, akár Beethoven műveit napestig, ha nem gondoskodunk róla, hogy minél többen legyenek, akik hallva hallják, értve értik* (Kodály Zoltán: Bartók halálának tizedik évfordulójára).

fájva fáj: 1. *Fúdd meg a kürtöt, hadd zengjen a táj, / Hadd visszhangozzék amaz ezer év, / Ami ujjong és ami fájva fáj* (Juhász Gyula: Pusztaszer felé); 2. *Én tudtam, hogy közöny és merev csönd van az éjben, / de hogy ilyen soká tart, azt most meg nem értem / és fájva fáj* (Kosztolányi Dezső: Csáth Géának); 3. *Tűnt éveket idézni, / Mélázni a mezőben / S gondolni holmi szépet / S a bennünk fájva fájó / Ember tragédiáját / Feledni pillanatra / S csak élni, élni* (Juhász Gyula: Új anakreóni dal).

fázva fázik: *Én ismerek egy ismeretlent, / Ki életet korán tanul, / s amikor úgyis fázva fázik: / hullaként a hullámba hull* (Dsida Jenő: Nincs már semmi).

felejtve felejt: *A' Méhek' kész haszna legyen mindenkor előtted, / És a' kis tsipést Gazda, felejtve felejt's'd* (Nagy János: Méhi gazdaság..., 1786).

- félteve félt:** (...) csak az jutott eszembe, hogy föl kellene találni a virtuális szatírát, de ezt sem mondtam, hiszen hallom a Nagy Erdélyi Bárdot [nem csata-], amint **félteve félt**, mondván: vigyázz, ezek megölnek (...)
- forrva forr:** Egy gyertya még, s imám is **forrva forr**, / s csókszomjas ajkam válladra hajol (Alexandr Blok: Carmen 7.; ford.: Baka István).
- fogyva fogy:** A gyertya **fogyva fogy**, / s lassúbb a vér (Kosztolányi Dezső: A pohár eltörik).
- futva fut:** 1. Az élet **futva fut** (Sík Sándor: Szent Alexius); 2. **Futva fut**; de bármi gyors futása, / Vele száguld keble óriása (Vörösmarty Mihály: Salamon).
- hallva hall:** De jó apja Gév **hallva hall**, látva néz, / E szóktól okos szíve tüstént nehéz (Firdauszi: Királyok könyve; ford.: Devecseri Gábor).
- halva hal:** 1. (...) mielőtt / megismerhette volna ő a kéjt, / melyet ki nem ért, sohasem élt, de **halva hal**, ki ért. (Oscar Wilde: Charmides II.; ford.: Babits Mihály); 2. És mi halkulunk halkán / És mi meghalunk halva / S az a minden örömünk: / Valaki örül rajta: / Kiáll a középre valaki (Ady Endre: Másokért halunk meg).
- húzva húz:** Romlott szívem vérével én most / sötétre festem a világot, / és **húzva húz** vadul felétek / egy átok (Kosztolányi Dezső: Egy átok).
- írván van írva** (D²): **Írván vagyón írva**, világ elejétül: / Amit rátok küldött vétkek ostorának: / Vesszejét eltörte Isten haragjának (Sík Sándor: Zrínyi harmadik éneke).
- kapva kap:** 1. **Kapva kaptam** két leveledet, melyekből sok szép dolog esett értésemre. (Petőfi Sándor: Arany Jánosnak [P. S. levelezéséből]) 2. [állandósult szókapcsolat részeként]: **vki kapva kap** az alkalmon / lehetőségen / pillanaton.
- kérve kér:** Mert amikor a gyermekszem **kérve kér**, / abba minden vágy és csoda belefér (Szücs Imre: Gyermekszem).
- kívánva kíván:** Eltűnt előlem minden, az egész Világ körültem semmivé lett, őt láttam, őt érzettem csupán csak ezt a ' **kívánva-kívántat** (Kármán József: Fanni hagyományai).
- küzdve küzd:** 1. Bárhogy van is, az nyilvánvaló, hogy a történelem utáni ember már nem **küzdve küzd** és **bízva bízik**, mert nincs miért küzdenie (...) (Albert Gábor: A lineáris ember); 2. De jó újra új, váltva régi tért / Mind **küzdve küzd** s tajték hull alatt (Shakespeare: 60. szonett; ford.: „Blackati”).
- látva lát:** De jaj, nem tudok így maradni, / Szeretném magam megmutatni, Hogy **látva lássanak**, / Hogy **látva lássanak** (Ady Endre: Szeretném, ha szeretnének).
- lopva lop:** **Lopva lopom** magamtól most is az időt. Rendes foglalkozásaimhoz járul most még a casino hurczolkodása – képzelheti mennyi könyvtárnoki teremtetéssel saturáltak napjaim napestig (Gyulai Pál levelezéséből).
- mászva mász(ik):** Majd kikölti nyolc fiát [ti. a bagoly]. / És röpködni nyavalyás / Nem fog tudni, **mászva mász**, / És megesszük, jó ebéd lesz (Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde). (idézi Horváth 1991: 27)
- óhajtvá óhajt:** Sőt néhány izben rajta kaptam, hogy rendkívüli zavarodással függeszti rám szemeit. Laroquené gyakran nyugtalan és határozatlan tekintetet vetett rám, mintha **óhajtvá óhajtvá** és **félve félne** valami kellemetlen tárgy felett beszélni velem (O. Feuillet: Egy szegény ifjú története. Ford.: Salamon Ferenc).
- ropogva ropog:** (D) A völgyek nyögtek, / Sziklák dübörögtek, / Villámok kerengtek, / Sziklasorok rengtek. / Az árban, a zajban, az éjben / **Ropogva ropogtak** a mélyben / A kővilág ős gyökerei mind (Sík Sándor: A Vág születése).
- sírva sír:** (D) Ezek az én testvéreim, / Akik árván, bolyongva járnak / Bizonytalan ösvényein / Kétesvilágú éjszakáknak. / Ezek, akikért **sírva sír** a lelkem (Sík Sándor: A belülvalók mecse).

² D = Diósi Géza: Figura etymologica. Nyr. 1918: 42–4. (Gyűjtés Sík Sándor költeményeiből.)

- sújtva sújt:** *A Te neved megszenteltessek / E nép mindig Benned bízott, / Te székely Isten, félünk Téged, / Bár sújtva sújt* ostorod (Székely Miatyánk).
- szállva száll:** *Az Időmadár (útja oly rövid!) / már szállva-száll – és kiszáradt a szád!* (Omar Khajjám: Rubáiját; ford.: Sziklay Andor.)
- szánva szán:** 1. *Délibáb volt a lány szerelme, / Mely kopár pusztát szánva-szán / Csalóka fényét önti rája, / Hogy így enyhítsen bánatán* (Ady Endre: Mesét mondok); 2. *Koldúsa koldúsabb világnak! / Borulj reám; én szánva szánlak. / Lelkem a porban is megért, / Szeret s megáld hű szivedért* (Reviczky Gyula: Rózsakinálás); 3. *Ó be szánva-szánlak, / Hogy elpazaljátok a tündérszerencsét. / Mint botor Ézsaunál késő lesz a bánat, / Hogy elfogadtátok érte a tál lencsét* (Lenkei Henrik: A mai ifjúsághoz); 4. *Hasonlítom a többiekhez / És szánva-szánom vén-magamat, / Ki sorsát érte, de ilyen sorsot. / Minden nőt benne szeretgetek / S egy kicsi-kicsi női érdem / Sincs talán benne avagy benne van* (Ady Endre: Holnap talán elküldöm).
- szeretve szeret:** *Oly türelmes nő vagy, oly szép, / Hogy szeretve szeretnélek: / Csak erősebb lelkű volnék! / Csak szívem ne szánna téged!* (Reviczky Gyula: Egyedül állsz...).
- szúrva szúr:** (...) *Tüskéjük halkán, szúrva szúr, / míg tüzek égnek a szemében, / pityereg az új földesúr* (Gyurkovics Tibor: Jókai).
- tárva tár(ul):** (D) *Ablak, ajtó tárva tárult, házak szíve pusztá lett* (Sík Sándor: Hamvazás).
- telve telik:** *Lehet, holnap, ugyane part se tenger / Telve-telik* előttem förtelemmel (Tersánszky Józsi Jenő: Prológ).
- törve tör:** *Harmadszor: mikor egygy vas horgot vet néki, a' melylyre akkor akad mikor a' szükségétől szorongattatik; a' világtól meg-vettetik, veszedelemben, gyalázatban forog, 's a' t. És ezek ama' nagy esetek közül valók, a' melylyek sokszor a bűnöst törve törik az Istenhez térésre (...)* (Külömbféle válogatott elmefuttatások; ford.: Illei János).
- törtetve törtet:** (D) *Ide küldte a föld / Tűzmelle hevét: / A mélységből a magasba szökő / Források erét. / Törtetve törtetett / Mind, mind lefelé* (Sík Sándor: A Vág rigmusai).
- tudván tud:** *Amikor (a tanácsadó) egy különleges tervet maga kovácsol, és így tudván tud róla* (www.tau.hu/irodtar/tanacsad.htm).
- túrve tūr:** *Krisztus szolgálja tūrve tūr, keveset beszél, de annál többet tesz Krisztusért* (Kazalanci Szt. József).
- vágyva vágy(ik):** (...) 1. *nyelveden Isten íze, leheleted hajnal és hajnal, inaidban bizserge iram húz előre, siettet és combod húsa vágyva vágy* előbbre hús fuvalmak ellen (...) (Szép Ernő: A park ködben).
- várva vár:** *Sok szót nem ejte jó apám, / Buzgón szágulda bár, / De egyre sír és vár reám / anyácskám, várva-vár* (Lord Byron: Childe Harold búcsúja; ford.: Tóth Árpád).
- vélve vél:** *Te, kit a bánatos elme / Meg nem fog, de véelve vél, / Égnek földnek fejedelme! / Add meg, amit még remél* (...) (Batsányi János: A szerencse).
- vonva von:** 1. *Ha szívemet társi szomja / Emberekhez vonva-vonja, / De majd, mint beteg az ágyba, / Visszavágyik a magányba: / Te adsz neki puha párnát, / Te virrasztod éji álmát (...)* (Arany János: A vigasztaló); 2. *Csak vágy a dal, sejtés, mely vonva von / Feléd, feléd, bűvös, tündéri hon* (Madách Imre: Legszebb költészet).
- zengve zeng:** *Száll a hajó és újra felharsog a tenger / És zengve zeng örök, idegen, titkos zenéje* (Sárközi György: A kormányos és az utazó).
- zúgva zúg:** (D) 1. *Lenn zúgva zúgnak nagy, szomorú habok* (Sík Sándor: A remete a sivatagba indul); 2. *Zúgva-zúg, egymásba zúg a templomok / összes harangja, nehéz bronzuk leng, leng hívással, / intelemmel* (Dobai Péter: Róma, nyárdéli órán); 3. *Átok rá, ki engemet / Elszakasztá tőletek: / Sugár testvérek, tavasz, / S zúgva zúgó rengeteg!* (Tompa Mihály: Fenyő-kereszt); 4. *Itt a sűrű lombos fákon / Fülemile szól, gerle bűg, / Enyhe fészken meghuzódik, / Mikor a szél zúgva zúg* (Lévay József: Boldogság).

A példaanyag igéi mind igenem, mind igeaspektus, mind tranzitivitás szempontjából eltérőek. Nem találhatunk számukra átfogó jelentéstani kategóriát sem, amelybe együttesen belefoglalhatnánk őket. Morfológiai felépítésük is különböző, hiszen találunk köztük egyszerű és továbbképzett alakokat is. A sokféleség azonban nem jelent rendszertelenséget.

Hasonlítsuk össze a folyamatos és mozzanatos aspektusú igékből létrejött figura etymologicákat! A *várva vár* jelentéstöbblete a *vár*-ral szemben nem a folyamatosság, hiszen maga az ige is folyamatos szemléletű. A *várva vár* intenzitást is jelöl ('nagyon vár vmit'), ugyanakkor talán hosszabb időtartamra utal, mint az igealak egymagában. Aki *várva vár* valamit, az egyfolytában, kitartóan, vágyakozva, minden porcikájával összpontosít rá. Egészen más a helyzet a mozzanatoságot jelentő igékkel. A *cseng* ige véleményem szerint mozzanatos és folyamatos történést is jelölhet a szövegkörnyezettől függően. A *Cseng a telefon* mondatban például folyamatos aspektusú; a *Csengve cseng a patkó a macskakövön* igéje ellenben egy sor folyamatosan ismétlődő, pillanatnyi eseményt jelöl. A figura etymologica szerepe itt tehát nem az intenzitásbeli eltérés visszaadása, hanem a gyakorító képzőkhöz hasonlóan az esemény egymást követő többszöri, sorozatosan megtörtént természetének közvetítése. A jelenség adalékul szolgálhat Majtyinszkaja megfigyeléséhez, aki szerint bizonyos hangutánzó vagy hangulatfestő igék aszerint tekinthetők gyakorító vagy mozzanatos jelentésűeknek, hogy tövük egyszerű vagy kettős mássalhangzóra végződik-e (*lebeg – lebben, lötyög – lötyten*: Majtyinszkaja 1963: 369). A figura etymologica – noha a nyelv más szintjén megvalósuló ismétlésről van szó – szintén képes egyes igék aspektusának megváltoztatására, funkciója tehát ez esetben a gyakorító képzőkéhez közelít. A *sikongat* jelentése 'többször felsikolt'; a *csengve cseng* alaké pedig: 'többször megcsendül'. Míg tehát a folyamatosságot jelző igéknél beszélhetünk fokozásról, a mozzanatos igéknél ez nem figyelhető meg, hiszen a *csengve cseng* nem jelöl intenzitásbeli eltérést. A jelenség azonban nem pusztán a mozzanatos igéknél figyelhető meg, hiszen a *halva hal, felejtve felejt, véelve vél, látva lát* szerkezetek egyaránt nem fokoznak. A szintaktikai okok mellett tehát szemantikai indokaink is vannak arra, hogy megkérdőjelezzük a határozói igeneves töismétlés fokhatározói minőségét, hiszen számottevő példánk van arra is, hogy a szerkezet nem fokozó jellegű.

Igenem szempontjából megállapíthatjuk, hogy feltűnően nagy arányban szerepelnek a töismétléses formák között mediális igék (*él, hal, fáj, forr, ropog, cseng, zeng, táruul, áll, zúg* stb.). Ám ez a kategória is tovább bontható. Történést fejez ki például a *fagy, cseng, zeng, ropog*; állapotot vagy állapotváltozást a *fáj, forr* és az *áll*. Abaffy Erzsébet osztályozását alapul véve, leginkább az általa harmadik és negyedik csoportként számon tartott mediális igék vesznek részt határozói igeneves figura etymologicákban (Abaffy 1978: 288–90³). Előbbiek azok, amelyeket sem tisztán tranzitív, sem kauzatív igés mondatokból nem lehet levezetni: ide tartoznak a *nő, él, hal* és képességjelölőként a *lát* és *hall* igék is. Abaffy utóbbi kategóriája a cselekvő igékkel mutat rokonságot: a kettőt sokszor nem is lehet egyértelműen elhatárolni egymástól. A szembenállás akkor a legnyilvánvalóbb, ha ugyanazon ige kontextustól függően cselekvő és mediális is lehet (Abaffy példája: *A gyerek órákig készül másnapra – Az ebéd órákig készül*). Az általam összegyűjtött igék közül elég sok hasonlóképpen viselkedik. A *szúr* abban az esetben aktív, ha a cselekvés szándékos (pl. *Peti mindenkit oldalba szúr az ernyőjével, és csak nevet rajta*). Mediális viszont akkor, ha élettelen tárgyról van szó (*Tüskéjük halkán, szúrva szúr*), vagy a személy akaratlanul szúr meg valakit (pl. *Kati csatja szúrja a táncpartnerét*).

A mediális igék gyakoriságának oka feltételezésem szerint az, hogy a határozói igenév képzőjének jelenléte az állapotjellegét erősíti. (Ne felejtjük el, hogy e szófaj tipikus mondatrészszerpe az állapotthatározói funkció: *Megázva találtunk rád az ajtó előtt*.) Még a cselekvő igék *-va/-ve; -ván/-vén* képzős származékai is állapotszerűbbé válnak alapigéjükhez képest: a *várva vár, szállva száll* formák cselekvő jellege némiképp háttérbe szorul, s leginkább tartamjelentésük domborodik ki. Ám erre nem minden cselekvő ige alkalmas: véleményem szerint pontosan ez az, ami gátat vet a korlátlan számú alak megszerkesztésének. A **biciklizve biciklizik* forma azért nem jöhet

³ A tanulmányra Keszler Borbála hívta fel a figyelmemet.

létre, mert az ige jelentése miatt nem képes a folyamatosan fennálló állapotra utalni, azaz hiába kapja meg az igenévképzőt, jelentésköre nem engedi meg a figura etymologicás szerkezet nyújtotta állapotjelölő funkciót. Az állapotjelleg kifejezésével magyarázom azt a kivételes esetet is, hogy ez a rendkívül merev szerkezet, amely nem tűri a közbevetést, egy előfordulásban mégis kettéválva szerepel: *írván vagyon írva*. Ez azért lehetséges, mert az *írva van* egyetlen, analitikus szerkesztésű mediális igealak (a kérdésről bővebben l. Lengyel 2000b: 69).

Ha az igék jelentését vizsgáljuk, a sokféleség mögött megint csak észrevehető egyfajta rendszer. Legjellemzőbbek a tudást, érzelmet vagy akaratot kifejező cselekvés igéi (*bánva bán, bízva bíz, értve ért, felejtve felejt, féltve félt, kérve kér, kívánva kíván, törtetve törtet, tudván tud, vágyva vágyik, várva vár, vélve vél*); ezekben még érvényesül ugyan a cselekvő jelleg, de a határozói igeneves taggal állapotszerűségük válik nyomatékosabbá. A *törtetve törtet* a mozgás igéi között is joggal szerepelhet aszerint, hogy konkrét vagy elvont jelentésben használjuk (*futva fut, húzva húz, törtetve törtet*). Talán ez az a csoport, amelynél a legcsekélyebb fenntartással értelmezhető az a hagyományos vélemény, amely a határozói igeneves tőismétléseknek fokozó jelleget tulajdonít. A harmadik nagyobb csoport a hangadást kifejező igéké (*csengve cseng, zengve zeng, zúgva zúg*). Végül pedig egy csoportba vehetjük a létezést (vagy nem-létezést) kifejező igéket (*élve él, halva hal*), amelyek már tisztán állapotjelentésűek. A négy kategória tehát egy jól látható ívet képez a cselekvő és mediális igék között, melyeknek határai természetesen nem élesek.

A figura etymologica és az alárendelő szintagma

Az előzőekben többször utaltam arra, hogy a tőismétléses szerkezet nem felel meg az alárendelés követelményeinek. Ez az eltérés azonban nem abból adódik, hogy homlokegyenest más szerkezetről van szó – hiszen a grammatikák pontosan a hasonlóságok miatt tartották őket alárendeléseknek –, hanem abból, hogy egyes kritériumok egyszerűen nem értelmezhetők a tőismétlés esetében. Az alárendelés ugyanis azt feltételezi, hogy két, referenciálisan nem azonos szó kapcsolódik össze, a bővítmény mintegy az alaptag kiegészítése, folytatása, általa többletinformációkhoz jutunk, azaz elnevezéséhez híven bővít, kiegészít.

Az igeneves figura etymologica esetében – lévén lexikai és referenciális azonosság a két tag között – hagyományos vizsgálatunk többnyire megfeneklik. Egy grammatikai szerkezetet vizsgálhatunk csupán, egy keretet, amelybe különböző ígétövek beleilleszthetők, ily módon az összes jelentéstani támaszunk cserben hagy bennünket. A mondatrészekre jellemző tartalmas jelentés helyett kizárólag jelentéstöbbletet regisztrálhatunk, amelyet a szerkezet milyensége irányít: a határozói igeneves formák többnyire fokozást, a főnévi igenevesek megengedést és nyomatékosítást hordoznak. Amint láttuk, a határozói igenév esetében még azzal is számot kell vetnünk, hogy eddigi ismereteinkkel ellentétben nem kizárólag fokozó jelentése lehet; a mozzanatos igék határozói igeneves figura etymologicái például nem fokoznak. Megjegyzem: pontosan ezekben az esetekben válik nyilvánvalóvá, mennyire ki vagyunk szolgáltatva szemantikai szempontjainknak. Egy lehetőségünk azonban mégis marad. Ahhoz, hogy kellő bizonyossággal el tudjuk határolni a figura etymologicát az alárendelő szintagmától, egybe kell vetnünk egy tipikusan alárendelőnek tartott szerkezettel. Legszerencsésebb, ha azt a mondatrészszerpet választjuk, amelyet a figura etymologicás szókapcsolatoknak tulajdonítani szoktak. Az alárendelés általános jellemzőit az egyetemi tankönyv alapján állítottam össze. Mivel a vizsgált szempontok a főnévi igeneves forma esetében is azonos eredményt hoznak, ez esetben eltekintettem attól, hogy mindkét szerkezetről táblázatot közöljek. Módszeres elemzéssel kimutatható, hogy a tőismétlés határozói igeneve nem alárendelő szintagma része, azaz sem határozói bővítménynek, sem fokhatározónak nem tarthatjuk.

<i>nagyon szeret</i>	<i>várva vár</i>
A két tag különböző természetű, disztribúciójuk is eltérő, de együttes elemkörnyezetük megegyezik az alaptagéval. Az alárendelő szintagmák mindkét tagját felcserélhetjük azonos disztribúciójú elemekkel. Példánkon: <i>kimondhatatlanul / rettentően / igazán / módfelett szeret; nagyon kedvel / szível / vonzódik / ragaszkodik</i> (vö. Keszler 2000: 350, 351).	A két tag ugyanazon töből származik; lexikai jelentésük azonos. Rendkívül kötött szerkezet, a felcserélhetőségnek nem tesz eleget: <i>várva vár</i> › <i>*várva szobrozik, *várva kiles, *várva álldogál; *álldogálva vár, *szobrozva vár, *kilesve vár</i> . Csak akkor kapunk helyes szerkezetet, ha mindkét alak tövét kicseréljük egy azonos disztribúciójú (és természetesen azonos tövű) elemre: <i>várva vár</i> › <i>állva áll</i> .
Az alárendelő szintagma két alkotótagja közül az egyik előírja vagy megengedi a másik jelenlétét (a <i>nagyon szeret</i> esetében megengedi).	A két tag kölcsönösen feltételezi egymást, noha lát-szólag az ige viselkedik alaptagként. Ha jobban megvizsgáljuk őket, beláthatjuk, hogy mind függésük, mind szemantikai ürességük kétirányú. Az azonos tö miatt ez a forma rendkívül kötött, tagjai nem lehetnek meg egymás nélkül, hiszen amennyiben az egyiket eltávolítjuk vagy átalakítjuk, a szerkezet megszűnik figura etymologica lenni (l. előző pont). A „bővítmény” nem tud új információval szolgálni az „alaptaghoz” képest, mivel annak lexikai jelentését hordozza; egyszersmind az igei tag jelentése is üres, hiszen a szerkezet első tagja, a határozói igenév már kifejezte a lexikai jelentést. Kettejük viszonya tehát a hagyományos kétdimenziós, hierarchikus módon nem ábrázolható.
A szintagma alaptagja felől kérdezhetünk a bővítményre (<i>szeret</i> → mennyire szeret? <i>Nagyon</i>).	A lexikai azonosság miatt a kérdésfeltevés lehetetlen: <i>vár</i> › mennyire vár? <i>*Várva</i> . Kétségtelen, hogy a szerkezet együttes jelentése: ’türelmetlenül, nagyon vár’, de ezt mondatrészszerpként a határozói igenév nem fejezi ki (ezért nem is lehet a határozói igenév önállóan fokhatározó!). A mondatrészszerpek tehát nem oszlanak el a két tag között, nem választható le egyik a másiktól egymáshoz viszonyított lexikai ürességük miatt. Már maga a kérdésfeltevés is szétzilálja ezt az egységet, és pontosan jelzi, hogy a szerkezet nem alárendelés, hanem egy rendkívül kötött, megszilárdult forma.
A bővítményi rész mindig önálló mondatrész.	A töisméltás tagjai (az azonos lexikai és referenciális jellemzők miatt) egymásra vannak utalva, a „bővítményi rész” az azonos tövű ige mellett nem tekinthető önálló mondatrésznek.

Állandósult szószerkezetek – állandósult formák?

Miután mind szófajtani, mind szintaktikai oldalról bizonyítottam, hogy a figura etymologica nem tekinthető alárendelésnek, éppen ezért határozónak sem, joggal vetődhet fel a kérdés: ha nem az, akkor hová sorolható? Az ellentmondások feloldására két út kínálkozik aszerint, hogy a szintagmákkal rokon vagy azoktól eltérő vonásokat kívánjuk-e hangsúlyozni.

Az egyik megoldás az lenne, ha a nyelvészeti hagyományban ismert „belső tárgy” mintájára felvinnénk a „belső határozó” terminust is. Az *életet él, halált hal, fogadást fogad* figura etymologicák tárgyai ugyanis csak formailag tárgyak: a lexikális és referenciális tartalmuk – mint láttuk – az igében rejlik, azaz a tipikusan tárgynak tartott bővítményekkel ellentétben (*almát eszik,*

vacsorát készít) sem szemantikailag, sem szintaktikailag nem önálló egységek a mondaton belül. Ugyanez igaz a *várva vár, kérve kér; látni láttam* esetében is, amelyek besorolása érdekében bevezethetnénk a belső határozó fogalmát is. Ez azonban csak a kérdéskör kikerülése volna csupán, hiszen még mindig a szintagmák között tartanánk számon a kérdéses alakokat, ráadásul a figura etymologica elemzésén túl az úgynevezett „belső mondatrészek” vizsgálatával is adósok maradnánk. Ezt a módszer azért nem volna szerencsés, mert a külső és belső mondatrészek oppozíciója megkettőzné rendszerünket, további zavarokat okozva ezzel, és azt is figyelmen kívül hagyná, hogy mindegyik esetben szófaji eltolódás megy végbe.

A másik – véleményem szerint következetesebb – megoldás az alárendeléstől való egyértelmű elhatárolást hivatott hangsúlyozni. Noha az igeneves alakok viszonya számos ponton emlékeztet az alárendelésre, az azonos tő és referenciális tartalom lehetlenné teszi, hogy e tőisméltéses formákat a valódi alárendelés kategóriájába soroljuk. Egy állandó szerkezetünk van csupán, amely meglehetősen kétarcúan viselkedik a kétféle igeneves szerkezetben: a főnévi igenév képzőjének produktivitását nem sérti, sőt olyannyira termékenyvé teszi, hogy még egészen kivételes alakok is megszerkeszthetők belőle (*vanni van, szabadni szabad*). A másik oldalon azonban éppen az ellenkezője tapasztalható: a határozói igeneves figura etymologica egy viszonylag homogén jelentéstani kategória sajátja. Az igeneves tőisméltések közös jellegzetessége, hogy – az igenévi természettől homlokegyenest eltérően – nem vagy csak részben transzformálhatóak, önálló bővítvényeik pedig nincsenek. A bővítvényt a szerkezet együttesen kapja, ez jelzi a tagok egymásrautaltságát.

Úgy tűnik, csupán egy forma áll előttünk, amely képes az igető jelentésének kiüresítésére, a szófaji tulajdonságok megváltoztatására, a szintaktikai szerkezet gyökeres átalakítására. Ez egy olyan keret, amelyben az igék aspektusuktól és nemüktől egészen eltérően is viselkedhetnek. A szerkezet váza azonban mindeközben nem változik, éspedig azért, mert nem is változtatható meg az értelem és a grammatikai megfelelés sérülése nélkül.

A figura etymologica mindezek alapján leginkább az állandósult szószerkezetekre emlékeztet, hiszen azok tagjai sem helyettesíthetők más – akár azonos disztribúciójú – igékkel (Keszler i. h.). A tagok kiüresedése is sok esetben megfigyelhető (pl. *részt vesz*). Az állandósult szószerkezetek mintájára – úgy tűnik – érdemes lenne felvennünk az állandósult forma csoportját is, amelynek leírása, komplex jelentésének rendszerezése további vizsgálatokat igényel. A kategória és terminus Lengyel Klára ötlete, és noha kiválóan alkalmas a nyelvi jelenség kifejezésére, nem tartom kizártnak, hogy amennyiben egyéb állandósult formák leírására is sor kerül a nyelvészeti kutatásokban, ez differenciálódni fog, és különböző alcsoportokra oszlik majd.

Összegzés

A figura etymologica rendkívül összetett jelenségéből csupán szeleteket kiragadva igyekeztem megoldást találni két igeneves szerkezet grammatikai besorolására. Nyelvtanaink több mint száz éve igyekeznek a hagyományos módszerekkel élni, ám vizsgálódásaim során bebizonyosodott, hogy ez a következetesség feladása nélkül lehetetlen. A határozói igeneves formák nagy része nem fokoz; az alakzat azonban képes az igeaspektus és igenem megváltoztatására is. Milyen határozót ismerünk, amely ilyen adottságokkal rendelkezik? E tőisméltéses szerkezet funkciója hagyományos eszközökkel leírhatatlan, komplex jelenség: hol a gyakorító képzőkhöz, hol az egyszerű szóisméltésekhez közelít. A főnévi igenév jelentése is átalakul, amint figura etymologicában vesz részt; szófaji jellegét elveszítve mondatrészszerpként megragadhatatlan jelentéstartalommal ruházódik fel, amely lehet megengedő, de feltételes is.

Az állandósult forma megjelölés több szempontból is megnyugtatóan tisztázná a tőisméltés kérdéskörét. Egyfelől megszűnne az a jelenleg élő kényszer, hogy a tagokat mindenáron külön

mondatrészszeréppel, egymáshoz viszonyított tartalommal jelöljük meg. Ezzel elismernénk autonóm voltukat, kölcsönös tartalmatlanságukat, és azt, hogy a mondatban egyetlen egységként vesznek részt. Ugyanakkor megnevezésünk tudatosan játszana rá az állandósult szószerkezet terminusra, amely – mint láttuk – vele igen sok rokon vonást mutat. Végül pedig nyitva maradna a lehetősége annak is, hogy a későbbi kutatások során egyéb alakok is bekerülhessenek e kategóriába, amelyek ugyancsak rendelkeznek egyfajta morfológiai kerettel, amelybe bizonyos szavak különféle szabályok szerint beleilleszthetők.

Dolgozatom célja korántsem az volt, hogy kielégítő megoldást adjak e rendkívül szövevényes jelenségre; erre nem is vállalkozhattam volna. Válaszaim legalább ugyanennyi megválaszolatlan kérdést rejtenek – ha nem többet. A szófajváltás problémaköre például további részletes kutatásokat kívánna. Bár tudom, hogy az általam kiválasztott jelenségek egy kérdéssorozat töredékei csupán, talán mégis adalékul szolgálhatnak egy későbbi komplex vizsgálat számára, amellyel véleményem szerint továbbra is adós a nyelvtudomány.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *MNy.* 280–93.
 AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik, példaanyagában átdolgozott kiadás. MTA, Budapest, 1996.
- Diósi Géza 1918. Figura etymologica. *Nyr.* 42–4.
- Horváth László 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. 411–54.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 349–366.
- Lengyel Klára 2000a. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 223–51.
- Lengyel Klára 2000b. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *NytudÉrt.* 146. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1970. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 162–259.
- Majtyinszkaja, Klara 1963. A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben. *NyK.* 361–70.
- Pais Dezső 1961. Részletek a határozós összetételek fejezetéből. *MNy.* 266–73.
- Rácz Endre 1968. A határozók. In: Benczedy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velesov Mártonné (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1895. *A magyar határozók* II. Budapest.
- Zlinszky Aladár 1912. Az ismétlés módjai. *Nyr.* 139–41.

INTERNETES KERESŐRENDSZEREK:

- Elender Kinckereső – <http://www.kincs.elender.hu>
 Historical Dictionary Corpus, Hungarian Academy of Sciences – <http://www.nytud.hu/hhc>
 Index Kereső – <http://www.index.hu>
 Google kereső: <http://www.google.co.hu>

SUMMARY

*Nádas, Tímea***A grammatical study of participial figura etymologica**

This paper is a sequel to the author's earlier 'A grammatical study of infinitival figura etymologica'; its aim is to conduct a detailed syntactic (part-of-speech-related) investigation of participial stem doublets (i.e., constructions of the *várva vár* 'look forward with impatience' [literally: wait waiting], *kérve kér* 'implore' [literally: ask asking] type). Given the fact that it is exclusively in the case of such stem doublets that 'participial adverbs of degree' are known in the relevant literature, the author approaches the construction at hand with a rather critical attitude. She shows to what extent the adverbial participle in such constructions meets the general requirements of that part of speech and in what ways it departs from them. She then comes to the conclusion that such forms do not meet the criteria of subordinate (hence of adverbial) constructions either semantically or syntactically. In view of the relatively infrequent occurrence of the construction, she backs up her arguments with selected examples taken from works of fiction. Finally, by analogy with 'set phrases', she suggests that a new concept, that of 'set forms', be introduced.